

BALOG IVÁN

TÜKÖR ÁLTAL HOMÁLYOSAN

Csepeli György–Örkény Antal: Az alkony.

A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai optikája a '80-as évek végén
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1990, 198. o.

1989 tavaszán először teremtdőött Magyarországon olyan helyzet, amelyben az embereket annak reményében lehetett faggatni ideológiai nézeteikről, hogy valóban őszintén válaszolnak. Cseppet sem volt azonban egyértelmű, vannak-e egyáltalán ideológiai nézeteik; az sem látszott lehetetlennek, hogy ha a vezérlő csillagzat – az államszocializmus, illetve a kommunizmus víziója – leáldozik, akkor más égitestek sem világítanak, és az emberek tudatában nem marad más, mint zűrzavar, homály – ha úgy tetszik: alkony.

Csepeli György és Örkény Antal úgy gondolta, hogy ebben a körben is lehetséges és szükséges vizsgálatot végezni, és hogy az általuk „felkínált ideológiai-politikai attitűdsémák többé-kevésbé konzisztens elfogadása vagy elutasítása mentén különböző társadalmi csoportok különíthetők el”. Ezt arra alapozták, hogy az „1980-as évek végére Kelet-Európában először Magyarországon alakult ki egy olyan társadalmi helyzet, amelyben a központi állami igazgatás által koordinált, valamint a piaci elosztás közötti történelmi küzdelem tisztán láthatóvá és vizsgálhatóvá vált”. A fenti két passzusból a következő végkövetkeztetés adódik: „A lényegi kérdés az, hogy az ideológiai-politikai profilok mentén kirajzolódó csoportok, valamint a társadalmi reprodukció két fő strukturális mechanizmusa – az állami irányítás szférája és a szocialista piac – mentén képzett tiszta, illetve vegyes helyzetű csoportok között milyen mértékű és jellegű megfelelések vannak.” (14. o.) Az egyes ideológiai profilokkal kapcsolatban a szerzők feltételezték, hogy a válaszok „három jellegzetes eszmei tradíció, a liberalizmus, a szocialista baloldaliság és a nemzeti színekkel átszőtt konzervativizmus mentén, illetve az ezek között húzódó skálákon fognak elhelyezkedni”. (8. o.)

A könyvet összegző „Következtetések” című fejezetre ugorva egyet kell értenem azzal a megállapítással, amellyel a szerzők kutatásuk rejtett fő kérdésére – hogy vannak-e társadalmunkban olyan rétegek, amelyek a modernizációs áttörés lendítő erői lehetnek – válaszolnak: „Ha ... megdőlné a redisztribúciós gépezet hatalma, a társadalom túlnyomó többsége képtelen volna áttérni a piacgazdaságra és a politikai pluralizmusra alapozódó modern társadalmi gyakorlatra.” (147. o.) Számomra meggyőző az is, ahogyan azokat a rétegeket elemzik, amelyek képtelenek erre az áttérésre. A nehézségek akkor kezdődnek, amikor a modernizáció lehetséges hordozóinak azonosítására kerül sor. Szimptomatikusnak érzem, ahogyan a könyv egyik írója egy interjúban e problémáról beszél: „Úgy gondolnánk, hogy a második gazdaságban tevékenykedők nézeteiben a liberális eszmék megkapaszkodhatnak. Megdöbbenet minket, hogy ez mennyire nem jött be.”¹ Meglepőnek nevezi, hogy a libe-

ralizmus „mennyire nem kötődik gazdasági tevékenységhez, piachoz... Sőt, ha van következtetlenség a liberális nézetrendszerben, akkor pont itt van”.²

Miért nem sikerült az ígéretes, számos értékkel bíró kutatásban az i-re feltenni a pontot? A következtetlenség nem a vizsgált személyek liberalizmusában, hanem a kutatók stratégiájában rejlett. Az alábbiakban igyekszem rámutatni azokra az elméleti és módszertani hiányosságokra, amelyek okolhatók azért, hogy Örkény és Csepeli nem élt az általuk teremtett gólhelyzetekkel, illetve – tegyük hozzá – nem teremtett több helyzetet.

A kutatók „létváltozókról” és „tudati változókról” beszélnek, amikor vizsgálatuk nagy részében a strukturális reprodukciós hovatartozás és az ideológiai attitűdök közötti összefüggéseket veszik górcső alá. Már ismeretelméleti szempontból is vitathatónak érzem szubjektum és objektum dichotómiájának ilyenén tételezését. Fontosabbak azonban az ennek nyomán felmerülő szűkebb szakmai, szociológiai problémák.

Onnan kezdeném, hogy nyilvánvalóan a survey céljai közé tartozott a válaszadók lehetséges politikai magatartásának előrejelzése, az azt irányító mechanizmusok feltárása is. Azonban, paradox módon, kevésbé szerencsés ezekre közvetlenül rákérdezni, még akkor is, ha a kérdezettek már nem „félnek”. Ezért nem tűnik számomra gyümölcsözőnek, ha a válaszadók ideológiai véleményeit közvetlenül szembeesítjük a többségében kemény háttér adatokkal.

Elsősorban nem arra gondolok itt, hogy a rendszerváltással együttjáró, felgyorsult politikai változások korában a konkrét politikai kérdésekre adott válaszok hamar érvényüket veszthetik. Még csak nem is arra, hogy – főleg a fejlettebb régiókban – már az „ideológia alkonyáról” beszélnek, amikor a világképek individuálissá válnak, és nemcsak a konformizáló-uniformizáló világnézetek bomlanak le, hanem a szociális háttértől determináltan, rétegspecifikusan vallott nagy ideológiai tradíciók is.

A bökkenő az, hogy a politikai cselekvés alakulása, befolyásolása nem egyszerűen a rendszerintegratív szemlélettel értelmezett „létváltozók” által különböző erővel determináltan, hanem elsősorban szocializációs és orientációs erőterek, értékek, kulturális ízlések és minták közvetítésével történik. A szerzők vizsgálják ugyan a kulturális tőkét, de ahhoz nem eléggé differenciáltan, hogy például a kulturális frakció attitűdjeit, mentalitását le lehessen vele írni. Így például az olvasott napilapok, folyóiratok számán túlmenően a sajtótermékek tipológiáját is el lehetett volna készíteni; az olvasott könyvek számának megtudakolását ugyancsak kiegészíthette volna egy irodalmi ízléssel kapcsolatos kérdés. Nyugati kérdőívek tapasztalatait felhasználva vizsgálni lehetett volna a kérdezettek kulturális aktivitását, fogyasztási szokásait, hobbiját is. A szociológiai irodalomból (lásd Bourdieu, Inglehart) ugyanis szerintem leszűrhető az az ide vonatkozó tanulság, hogy a politikai preferenciák a kulturális ízlés, illetve értékválasztás talaján alakulnak ki. E hiányosságok miatt Csepeli és Örkény azokat az értékes megállapításokat, amelyeket a könyv zárófejezetében tesz a kulturális tőke szerzett vagy felhalmozott mivoltának következményeiről, nem tudja eléggé kamatoztatni a magas kulturális tőkéjű liberálisok viselkedésének magyarázatában.

A szerzők előszeretettel alkalmazzák az USA-ban kidolgozott LISREL-moddelt, amely kauzális színezete miatt talán inkább alkalmazható az amerikai társadalomkutatásban, mint a bonyolultabb, a tradicionális szerkezeteket megszüntetve megőrző, „barokkosabb” európai társadalmak elemzésében. Úgy tűnik, hogy a LISREL-modell sok „ha – akkor”-ja kevésbé segíti az egyes csoportok plasztikus kirajzolását, mint például a Bourdieu *La Distinction*-jából megismert korrespondenciaanalízis. (Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a felemás struktúrájú magyar társadalom viszonyai nemcsak az amerikaiénál, hanem a nyugat-európainál is jóval kevésbé transzparenssek; ráadásul nálunk nincs kiépült kulturális piac, jól működő kulturális intézményrendszer, és olyan meggyökeresedett szellemi hagyományok sincsenek, mint éppen Franciaországban.) Ha a szerzőpáros nagyobb súlyt helyezett volna a kulturális mező kidolgozására, s ehhez megfelelő módszertani fogódzók is talált volna, akkor túlléphetett volna „A lét az elsődleges, vagy a tudat?”, „Marxisták vagyunk vagy weberianusok?” típusú dilemmákon is.

Mint említettem, a könyv akkor szenved törést, amikor a szerzők nem találják választ arra, hogy aki liberális, miért nem piaci kötődésű és megfordítva: aki elsősorban a piacon értékesíti a munkaerejét, miért nem az. A nem piaci kötődésű liberálisokkal kapcsolatos értetlenséget jól jelzi két egymásnak ellentmondó szövegrész. Az első szerint: „Tényleges piacgazdasági átalakulás hiányában a redisztribúciós kötődéstől elszakadó, prepiaci helyzetű, magas kulturális tőkéjű csoportok liberális eszméiket dédelgetve, még hosszú időn keresztül kitérhetnek a cselekvés kényszere elől...” „Ez az, úgy van!” kiáltott fel itt magában a recenzens, de torkára is forrt a szó nyomban, mert a mondat így folytatódik: „... Jóllehet nem kétséges, hogy az esetleges átalakulásnak ők lehetnek a legelszántabb hívei.” (151. o.)

Talán sikerül az üres kapuba bepasszolni a labdát, ha a szerzők teoretikus tájékozódási pontjaik közé felveszik Konrád és Szelényi metaforikus, ám heurisztikus esszéjét, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* is, különös tekintettel az utolsó fejezet utolsó alpontjára, amely (tán a sors különös fintoraként?) „Az értelmiség kritikai önismeretének lehetőségei és lehetetlenségei” címet viseli. Ez a szövegrész rávilágíthat, hogy a „tényleges piacgazdasági átalakulást” éppen a politikai osztállyá váló értelmiségi elit (a parlament tagjainak 93 százaléka értelmiségi!) is akadályozza azáltal, hogy a polgárosodás komponensei közül a burzsoává válás helyett a *citoyen*esedésre, a *Bildungsbürgertum*ra helyezi a hangsúlyt. A taxis demonstráció, vagyis a szociális partnerség kiépítésére irányuló állampolgári kezdeményezés iránti liberális közöny mutatta meg a legélesebben az állagvédő őliberalizmus és a racionális redisztribúció ideológiájának közös vonását: mindkettő akadályozni igyekszik, hogy más társadalmi rétegek artikulálhassák érdekeiket. Bár a modernizátor elitizmus most már nem a társadalom osztálynélkülivé alakításának, hanem az európeér jogállamiságnak a letéteményeseként lép fel, a bázisdemokráciának „populizmusgyanúsként”, a szociális partnerek alkujának pedig „hivatásrendiként” való lekezelését nemcsak a peronizmustól való, térségünkben nagyon is indokolt ódzkodás indokolja, hanem alkalmasint a korábbi privilégiumok parlamenti sáncok mögé menekítésének a szándéka is.

Természetes, a fentebb javallt megközelítés csak „tipp” a Csepeli és Örkény által hagyott fehér foltok besatírozására. Már láttuk, hogy hasonló értetlenség kíséri azt is, hogy a vállalkozók viszont nem szabadelvűek. Ilyesmit jeleznek számomra az olyan, kissé dodonai terminusok is, mint a „prepiaci helyzet” vagy a „vegyes”, félig redisztributív, félig piaci helyzetű strukturális, reprodukciós csoport. A magyarázat szerintem itt nemcsak és nem elsősorban az „értelmiség osztályhatalomra jutását” célzó kísérletben rejlik. Olyan jelenségről lehet szó, amely hazánkban – az elit mellett – a sokaktól a polgárosodás aranytartalékának tekintett középosztályt is keresztül-kasul áthatja, és ezért az úgynevezett „prepiaci” állapotokból való előretörés fő akadályja.

A patrónus–kliens kapcsolatokra gondolok. Bár tudom, hogy Csepeliék vizsgálatába nem férhetett bele még egy interakciós rétegződéskutatás is, úgy vélem, néhány kérdés firtathatta volna ezt a kérdéskört is vagy legalább a klientelizmushoz mint társadalmi jelenséghez fűződő attitűdöket. Ebben az esetben pontosabban meg lehetett volna határozni azt, hogy a kérdezettek hol helyezkednek el a redisztribúció és a piac között húzódó köztes szférában, azaz mennyire polgárosultak. El kell ismerni ugyanakkor: a szerzők imponáló felkészültsége, valóságérzéke még így is elegendő ahhoz, hogy az általuk használt – fentebb bírált – módszereket, teóriákat sikerrel alkalmazzák sokszor éppen a leginkább felemás arculatú csoportoknak legalábbis a leírására, még ha az értelmezésükkel kapcsolatos nehézségek érthető módon időnként túl nagyoknak bizonyulnak is. A legjellemzőbb példa e szempontból a könyv szerintem legjobban sikerült, „A nemzet által homályosan” című fejezete.

Részben e fejezet tanulsága miatt is találó a könyv hátoldalán olvasható, szellemes metafora. Csakugyan, rendszerváltás idején nem lelhetők archimedesi pontok. De a heuréka-élmény is elmaradhat, főleg, ha a valóságosnál integráltabbnak, áttekinthetőbbnek vélünk egy éppen gyors bomlásnak indult társadalmat, és „rendszerintegratív” szemléletű, nagy vizsgálatára vállalkozunk. De valljuk be: ennél jobbat nemigen találtak még ki, hiszen diszciplínánk bármily szívesen nevezi is magát „válságtudománynak”, pályája immár ismétlődően csak Minerva baglyának röptét példázza...

Jegyzetek

¹ „Politikai optika (Beszélgetés Örkény Antal szociológussal).” *Beszélő*, 1990. VI. 9., 27–28. old.

² *Uo.*